

Nederlands
Jeugd
instituut

Horizontale en verticale groepen in kinderopvangcentra

Verkennend onderzoek naar de voor- en nadelen op basis van
literatuurstudie en raadpleging van deskundigen

Opdrachtgever: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Su'en Kwok, Hans Meij
Nederlands Jeugdinstituut

Anne Luc van der Vegt
januari 2010

Sardes
Postbus 2357
3500 GJ Utrecht
secretariaat@sardes.nl
www.sardes.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Theoretisch kader	3
2. Literatuuronderzoek	6
2.1 Horizontale/verticale groepen en de sociaal emotionele ontwikkeling van kinderen	6
2.2 Horizontale/verticale groepen en de inzet van VVE	10
2.3 Samenvatting	12
3. Raadpleging deskundigen	13
3.1 Baby's: voordelen van een verticale groepsindeling	14
3.2 Baby's: voordelen van een horizontale groepsindeling	16
3.3 Peuters: voordelen van een verticale groepsindeling	18
3.4 Peuters: voordelen van een horizontale groepsindeling	20
3.5 Algemene stellingen	22
4 Conclusies en aanbevelingen	25
Literatuur	28

Inleiding

In de kinderopvang zijn er horizontale en verticale groepen. Bij een horizontale groepsopbouw bestaat de groep uit kinderen van ongeveer dezelfde leeftijd. Sommige kinderdagverblijven hanteren een tweedeling, bijvoorbeeld in groepen voor 0-2 jarigen en 2-4 jarigen; andere een driedeling, bijvoorbeeld 0-1½ jaar, 1½-3 jaar en 3-4 jaar.

Bij een verticale opbouw zitten kinderen van verschillende leeftijdsgroepen samen in één groep. We definiëren een verticale groep op een kinderdagverblijf als een groep waarin kinderen zitten met een leeftijdsverschil van meer dan twee jaar. Een horizontale groep is een groep waarin kinderen zitten die maximaal twee jaar in leeftijd verschillen. We volgen hierbij in feite de indeling van het NCKO, dat de volgende indeling hanteert: babygroep (horizontaal 0 tot 2 jaar), dreumesgroep (horizontaal 1½ tot 2½ jaar), peutergroep (horizontaal 2 tot 4 jaar) en verticale groep (0 tot 4 jaar).

Vanuit de sector kinderopvang is er behoefte aan een onderzoek naar de mogelijke effecten van groepsindelingen op de ontwikkeling van kinderen. Vanuit wetenschap en praktijk wordt erop gewezen dat de wijze van organisatie in kinderdagverblijven in het bijzonder veel effect kan hebben op de wijze waarop en mate waarin de interactie met kinderen vorm krijgt. De in de literatuur genoemde voor- en nadelen van de verschillende groepsindelingen hebben vooral betrekking op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen in het algemeen en de ontwikkeling van kinderen met een achterstand in het bijzonder (in het kader van VVE).

Vooralsnog gaat het hier veelal om veronderstellingen, niet om bevindingen uit empirisch onderzoek.

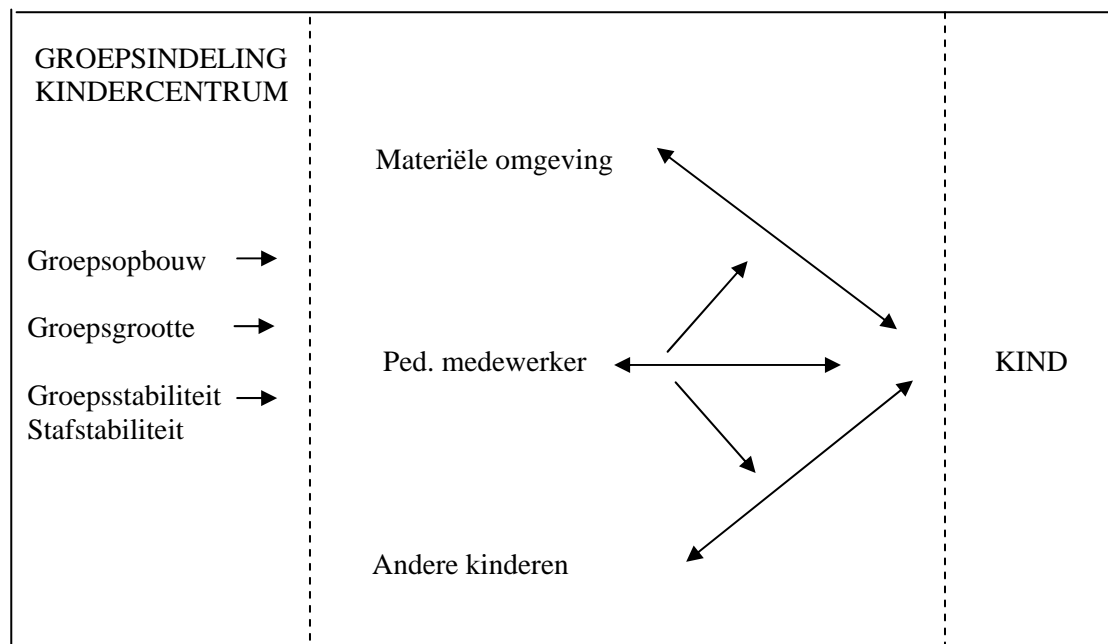
De centrale onderzoeksvraag is welke verschillen er zijn tussen horizontale en verticale groepen op kinderdagverblijven met betrekking tot (1) de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen en (2) de voorschoolse educatie.

Het onderzoek bestaat uit een literatuuronderzoek en bevraging van deskundigen en uitvoerders uit wetenschap en praktijk. Bij het literatuuronderzoek ligt de nadruk op Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek. Waar zinvol wordt internationaal onderzoek geraadpleegd. Het literatuuronderzoek levert bevindingen en hypothesen op met betrekking tot de invloed van groepsindeling op de ontwikkeling van kinderen. Deze bevindingen hebben we vervolgens voorgelegd aan deskundigen en uitvoerders uit wetenschap en praktijk (pedagogisch medewerkers en hun leidinggevenden en inhoudelijke deskundigen op het gebied van de sociaal-emotionele ontwikkeling van jonge kinderen en voor- en voorschoolse educatie). Daarbij is eerst met een gesloten vragenlijst nagegaan in hoeverre de bevindingen uit de literatuur door de deskundigen worden herkend. Vervolgens zijn er telefonische interviews afgenomen met de geraadpleegde deskundigen, waarin om een toelichting op hun antwoorden werd gevraagd. In dit interview hebben we tevens gevraagd naar praktijkvoorbeelden met betrekking tot de groepsindeling.

Voordat we ingaan op de bevindingen uit het onderzoek beschrijven we in hoofdstuk 1 eerst kort een theoretisch kader met betrekking tot groepsindeling en de ontwikkeling van kinderen. In hoofdstuk 2 beschrijven we de bevindingen uit het literatuuronderzoek. In hoofdstuk 3 gaan we in op de meningen van de deskundigen uit wetenschap en praktijk. In het laatste hoofdstuk trekken we conclusies en doen we enkele aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1. Theoretisch kader

Groepsindeling behelst de gehele organisatie van groepen in de kinderopvang en omvat groepsopbouw, groeps grootte, groeps- en stafstabiliteit. Waarom is groepsindeling belangrijk voor de kwaliteit van de kinderopvang en de ontwikkeling van kinderen? We nemen het kwaliteitsmodel van Riksen-Walraven (2004) als uitgangspunt bij het beantwoorden van deze vraag naar het verband tussen groepsindeling en (pedagogische) kwaliteit. In dit model worden structurele kwaliteitskenmerken genoemd, zoals de opleiding van de pedagogisch medewerker, het pedagogische beleid, de staf-kind ratio, de groeps grootte en de stabiliteit (van groep en pedagogisch medewerker). Dat zijn belangrijke randvoorwaarden voor kwaliteit. In het model ontbreekt bij de structurele kwaliteitskenmerken echter de groepsopbouw (horizontaal versus verticaal). Meij en Schreuder (2007) hebben op basis van het model van Riksen-Walraven een aangepast model gepresenteerd waarin groepsopbouw wel is opgenomen als structureel kwaliteitskenmerk. Een vereenvoudigde weergave van dit model is opgenomen in Figuur 1.

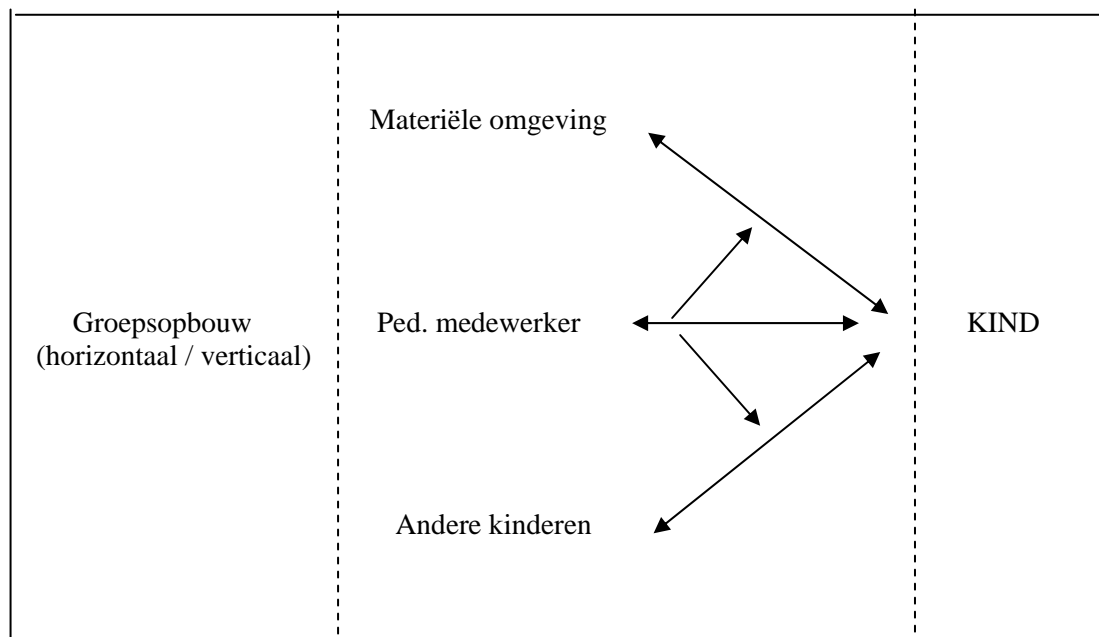

Figuur 1 Model groepsindeling: model van kenmerken van groepsindeling die van invloed zijn op het welbevinden en de ontwikkeling van een kind in de kinderopvang (Meij & Schreuder, 2007)

Dit model valt als volgt te lezen: de drie kenmerken van groepsindeling hebben gevolgen voor de proceskwaliteit (in de middelste kolom in het model) van de kinderopvang. De proceskwaliteit omvat het primair pedagogisch proces tussen kind en omgeving. De pedagogisch medewerker is de spil van die proceskwaliteit: zij is zelf de belangrijkste factor voor pedagogische kwaliteit. Zij bepaalt de kwaliteit van de pedagogische relatie tussen haar en het kind, het is haar taak om te zorgen dat de omgang tussen haar en het kind goed verloopt. Daarnaast kan zij de beide andere factoren, namelijk de ervaringen die het kind opdoet met de

materiële omgeving (ruimte en materialen) en de groep (de andere kinderen) beïnvloeden. De proceskwaliteit heeft op haar beurt weer gevolgen voor het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen. De kwaliteit van de geboden ondersteuning door de pedagogisch medewerker aan het kind beschouwen we daarbij als cruciaal.

In dit rapport beperken wij ons tot de groepsopbouw (horizontaal versus verticaal). We kunnen het model daarom reduceren tot het model dat is weergegeven in figuur 2.

Figuur 2 Verondersteld verband tussen groepsopbouw in de kinderopvang en het welbevinden en de ontwikkeling van een kind

Groepsopbouw, dat wil zeggen indeling in horizontale of verticale groepen, is mede bepalend voor de materiële omgeving, de interactiestijl van pedagogisch medewerkers en kenmerken van de groep kinderen. In een verticale groep is er ander speel materiaal en een andere indeling van de ruimte dan een horizontale groep. Ook gaan pedagogisch medewerkers in een verticale groep anders om met kinderen dan in een horizontale groep en er spelen zich andere groepsprocessen af.

De invloed van groepsopbouw (horizontaal versus verticaal) op de ontwikkeling van het kind verloopt dus indirect. Bovendien bestaan er (veel) meer structurele kwaliteitskenmerken die de proceskwaliteit beïnvloeden. Dit maakt het trekken van conclusies uit onderzoek naar (de invloed van) groepsopbouw niet eenvoudig. Overigens zijn er structurele factoren die met elkaar samenhangen. Zo wordt het feit dat het kind in een verticale groep langer bij dezelfde pedagogisch medewerkers blijft soms als voordeel van een verticale groep beschouwd. Maar strikt theoretisch gezien heeft stafstabiliteit niets te maken met hoe een groep is opgebouwd. In een horizontale groep kan in principe immers eenzelfde stafstabiliteit bereikt worden als in een verticale groep. In de praktijk echter groeit een pedagogisch medewerker niet mee naar een oudere groep. In de literatuur hebben Raikes (1993) en Howes & Hamilton (1992) aangetoond

dat kinderen die langer bij dezelfde pedagogisch medewerker verbleven een veiligere relatie hadden omgebouwd dan kinderen die een kortere tijd met de pedagogisch medewerker omgingen. Vooral veranderingen van pedagogisch medewerker in de eerste twee levensjaren hadden schadelijke gevolgen voor de gehechtheidsrelaties van de kinderen. Dit nadeel van een horizontale groep kan worden verholpen door de huidige constructie te wijzigen. In een doorgroeigroep bijvoorbeeld groeien de pedagogisch medewerkers met de kinderen mee. De groeigroep begint met een groep baby's die bij elkaar blijft tot ze naar school gaan. Hier wordt het nadeel van een horizontale groep; namelijk de wisseling van pedagogisch medewerkers, opgevangen door hen te binden aan de groeigroep.

Er zijn in het model drie factoren waar het kind direct mee te maken heeft: de materiële omgeving (materiaal en ruimte), de pedagogisch medewerker en de groep andere kinderen. De vraag is nu of deze factoren in een horizontale en verticale groep een verschillende invloed hebben op het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen. De kwaliteit van de interactie tussen pedagogisch medewerker en kind beschouwen we daarbij als de belangrijkste factor. De pedagogisch medewerker is namelijk de enige die de drie factoren kan beïnvloeden.

In de volgende hoofdstukken gaan we na of het model met empirisch onderzoek en de meningen van deskundigen bevestigd wordt. We onderzoeken of groepsopbouw samenhangt met de kwaliteit van de interacties tussen pedagogisch medewerkers en kinderen en we gaan na of groepsopbouw (indirect) samenhangt met het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen.

2. Literatuuronderzoek

In dit hoofdstuk doen we verslag van een literatuuronderzoek naar het verband tussen horizontale versus verticale groepsopbouw en (1) de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen en (2) de inzet van VVE-programma's.

2.1 Horizontale/verticale groepen en de sociaal emotionele ontwikkeling van kinderen

Voor wat we verstaan onder sociaal-emotionele ontwikkeling baseren we ons onder meer op Squires (2002). Het gaat om de ontwikkeling van coöperatief en pro sociaal gedrag, het initiëren en in stand houden van relaties met leeftijdgenoten en volwassenen, het reguleren van agressie en conflicten en de ontwikkeling van vertrouwen in eigen kunnen, zelfwaardering en het uiten van emoties. Bij sociaal-emotionele ontwikkeling gaat het dus om relaties met anderen (gehechtheid, soepel omgaan met leeftijdgenoten), regulering / uiting van emoties (zelfbeheersing, agressie-regulering, empathie), zelfwaardering en zelfvertrouwen. In dit literatuuronderzoek is sociaal-emotionele ontwikkeling daarom geoperationaliseerd in de volgende zoektermen: sociaal- emotionele ontwikkeling, sociale ontwikkeling, emotionele ontwikkeling, hechting, agressie, empathie en zelfvertrouwen.

De volgende informatie- en zoekbronnen zijn geraadpleegd: het Landelijk Pedagogisch platform voor de Kinderopvang, stichting Babywerk, Expertisecentrum Ontwikkeling, Opvang en Onderwijs (EC O3), Nederlandse Onderzoek Databank (NOD), NARCIS, Databank Nederlands Onderzoek Jeugd en Opvoeding (NOJO), HBO kennisbank, en Picarta.

Eerst gaan we in op de publicaties die zich direct richten op de samenhang tussen groepsopbouw en de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind. De materiële omgeving en de andere kinderen kunnen al dan niet als variabele meespelen. Vaak zijn deze nauw verweven met de gekozen groepsopbouw en is de invloed van het een of het ander niet zuiver te onderscheiden. Daarna volgen de publicaties over de samenhang tussen groepsopbouw en de interactievaardigheden van de pedagogisch medewerker. Deze publicaties laten indirect zien of groepsopbouw -via de interactievaardigheden van pedagogisch medewerkers- verband houdt met de ontwikkeling van kinderen.

De nadruk ligt op Nederlands wetenschappelijk onderzoek. Dit bleek echter erg schaars. Vandaar dat er ook gezocht is op overig relevante literatuur, te weten buitenlandse wetenschappelijke onderzoeken en niet-wetenschappelijke publicaties. Buitenlandse onderzoeken zijn niet altijd geldig in de Nederlandse situatie, omdat de Nederlandse verticale groep redelijk uniek is. Tevens pretenderen we niet uitputtend te zijn, omdat dit literatuuronderzoek primair de Nederlandse wetenschappelijke onderzoeken op dit gebied samen wil brengen. Ook niet- wetenschappelijke Nederlandse publicaties zijn in sommige gevallen opgenomen. Het gaat dan om de meest bekende publicaties met een toegevoegde waarde.

De volgorde waarin we de resultaten presenteren is als volgt:

1. Wetenschappelijke Nederlandse literatuur
2. Wetenschappelijke buitenlandse literatuur
3. Niet-wetenschappelijke Nederlandse literatuur

Per publicatie zijn de resultaten omtrent de invloed van groepsopbouw puntsgewijs beschreven.

2.1.1 Literatuuroverzicht horizontale/verticale groepen en de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen

Wetenschappelijke Nederlandse literatuur

Constandse (2005)

Analyses zijn gebaseerd op de data van het grootschalige onderzoek van het Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (NCKO) met ruim 43 groepen.

- Kinderen in peutergroepen scoren zowel hoger op betrokkenheid als op welbevinden dan kinderen in baby- en verticale groepen. Tevens scoren baby's (kinderen jonger dan 22 maanden) in de verticale groepen lager dan de oudere kinderen in deze groepen.

Wetenschappelijke buitenlandse literatuur

Van Crombrugge (1990)

Uit een beperkt overzicht van vergelijkende empirische studies (uit de ERIC databases) over gastouderopvang, opvang in kindercentra en thuisopvang komt naar voren dat:

- In verticale groepen de kinderen zich meer tot de pedagogisch medewerkers richtten dan tot de andere kinderen, ook verbaal. Daarentegen richtten de kinderen in horizontale groepen zich meer tot elkaar; ze praten, spelen en verkennen meer samen. In verticale groepen met baby's zijn pedagogisch medewerkers minder stimulerend en meer verzorgend tegenover de dreumesen en peuters.

Bailey, Burchinal en McWilliam (1993)

De steekproef bestond uit kinderen tussen de 21 en 67 maanden oud. Zij concluderen dat:

- Kinderen in peutergroepen hoger scoorden op verschillende ontwikkelingsgebieden dan kinderen in verticale groepen. Dit is zowel te danken aan de specifieke vaardigheden van de pedagogisch medewerkers als aan de groepsgenoten.
- Jonge kinderen in verticale groepen meer profijt hebben van die samenstelling dan oudere kinderen: de cognitieve en sociale ontwikkeling van jonge kinderen worden gestimuleerd door de aanwezigheid van oudere kinderen (imitatie / zone van naaste ontwikkeling).

Lougee, Grueneich en Hartup (1977)

- Zij observeerden dyades van peuters. Zij ontdekten dat oudere kinderen in verticale groepen minder positieve sociale interacties hadden dan oudere kinderen in horizontale groepen.

Niet-wetenschappelijke literatuur

Van IJzendoorn (2000)

- De auteur stelt op basis van wetenschappelijk onderzoek naar gehechtheidsrelaties tussen pedagogisch medewerkers en kind dat horizontale groepsindeling uit den boze is als de pedagogisch medewerkers niet met de kinderen mee verhuizen naar de volgende groep.

Singer en Kleerekoper (2008)

- In het pedagogisch kader 0-4 jaar staat geschreven dat er geen onderzoek bekend is waaruit eenduidig blijkt of verticale groepen beter of slechter voor kinderen zijn dan horizontale groepen. Er zijn wel aanwijzingen dat verticale groepen moeilijker zijn voor pedagogisch medewerkers in verband met hogere organisatorische eisen.

Meij en Schreuder (2007)

- Binnen het project 'welkom in de groep' hebben de auteurs allerlei groepsaspecten in de kinderopvang onderzocht met zowel de wetenschap als de praktijk. Zowel horizontale als verticale groepen hebben voor- en nadelen. Welke groepsindeling je ook kiest, het gaat er vooral om de voordelen te versterken en de nadelen te beperken.

Zwiep (1994)

- Op basis van interviews met pedagogisch medewerkers concludeert zij dat in horizontale groepen er meer kans is op vriendschappen door aanwezigheid van meer leeftijdsgenootjes in deze groepen.

2.1.2 Literatuuroverzicht horizontale/verticale groepen en de interactievaardigheden van pedagogisch medewerkers

Wetenschappelijke Nederlandse literatuur

De Kruif, Riksen-Walraven, Gevers Deynoot-Schaub, Helmerhorst, Tavecchio en Fukkink (2009). (het NCKO)

- De kwaliteit van de interacties in de babygroepen is lager dan in de peutergroepen en in de verticale groepen.
- Hoe meer kinderen in de verticale groep, des te lager de kwaliteit van de interacties op alle NCKO-interactieschalen.

Vermeer, van IJzendoorn, de Kruif, Fukkink, Tavecchio, Riksen- Walraven en van Zeijl (2005) (het NCKO)

- Pedagogisch medewerkers in babygroepen treden minder autoritair op dan pedagogisch medewerkers van peuter- en verticale groepen. (Autoritair opvoeden houdt in: grote waarde hechten aan gehoorzaamheid, proberen sterke controle op de kinderen uit te oefenen en verwachten dat kinderen zelfbeheersing tonen).

- Tussen peutergroepen en verticale groepen werden er geen verschillen in proceskwaliteit geconstateerd.
- Pedagogische redenen voor verticale groepen: (1) nabootsen van de gezinssituatie, (2) kinderen leren van en stimuleren elkaar, (3) continuïteit voor kinderen. Als organisatorische redenen werden o.a. genoemd dat de plaatsing gemakkelijker verloopt in verticale groepen.

Gevers Deynoot-Schaub en Riksen- Walraven (2002) (het NCKO)

- Er is een (geringe) samenhang tussen groepsindeling en proceskwaliteit.
- Er is geen significant verschil in de totale kwaliteit van de opvang (meting m.b.v. ITERS) tussen verticale en horizontale groepen.
- Verticale groepen scoorden hoger op leeractiviteiten.
- De drie groepen met een onvoldoende totaalscore voor de kwaliteit van opvang waren alle drie horizontale groepen.

Van IJzendoorn, Tavecchio, Verhoeven, Reiling en Stams (1996).

De observaties vonden plaats in 43 groepen van 30 Nederlandse kinderdagverblijven.

- Er is een (geringe) samenhang tussen groepsindeling en proceskwaliteit.
- Er is geen significant verschil in de totale kwaliteit van de opvang (meting m.b.v. ITERS/ECERS).
- Horizontale groepen hadden een hogere mate van stimulerende opvoeding.
- Kinderen in horizontale groepen werden sociaal meer gestimuleerd en horizontale groepen boden een duidelijkere programmastructuur dan verticale groepen.
- Vermoeden is dat het werken in verticale groepen ingewikkelder is dan het werken in horizontale groepen, en dat professionals minder toegerust zijn voor de taak om een leeftijdheterogene groep te begeleiden en structuur te bieden. Ze moeten immers rekening houden met de wensen van de peuters, maar ook met de belangen van de baby's.

De Schipper, Riksen-Walraven en Geurts (2007)

In dit onderzoek werden 237 leidsters (leeftijd variërend tussen de 18-56 jaar) van 64 Nederlandse kinderdagverblijven intensief geobserveerd tijdens hun interacties met kinderen van 0-4 jaar in de groep waar ze vertrouwd zijn.

- Een grotere fysieke werkdruk gaat ten koste van de kwaliteit van interacties met kinderen.
- Pedagogisch medewerkers met meer stress boden lagere kwaliteit van zorg aan. Dit resultaat werd echter geheel onverwacht ook gevonden na controle op fysieke werklast en het aantal kinderen onder de twee jaar in de groep. De onderzoeker concludeert dat bij jongere kinderen de opvangkwaliteit al verbeterd kan worden door alleen de leidster-kind ratio te verlagen van 5 op 1 naar 3 op 1.

Kwok (2005)

Analyses zijn gebaseerd op de data van het grootschalige onderzoek van het NCKO met ruim 43 groepen.

- Pedagogisch medewerkers van peutergroepen scoorden hoger op praten en uitleggen dan pedagogisch medewerkers van verticale groepen (ten alle tijden vooral tijdens vrij spel en leidstergerichte activiteit)
- Pedagogisch medewerkers van verticale groepen scoorden hoger op respect voor autonomie dan pedagogisch medewerkers van babygroepen tijdens vrij spel
- Pedagogisch medewerkers van peutergroepen scoorden hoger op respect voor autonomie dan pedagogisch medewerkers van verticale groepen tijdens leidstergerichte activiteit.

Ceylan (2006)

Analyses zijn gebaseerd op de data van het grootschalige onderzoek van het NCKO met ruim 43 groepen.

- In verticale groepen is de algemene proceskwaliteit (ITERS-R, ECERS-R) lager dan in de baby- en peutergroepen. Op subschaalniveau scoren de babygroepen significant hoger op de subschalen 'individuele zorg', 'activiteiten' en 'programma' dan de peuter- en verticale groepen. De peutergroepen scoren significant hoger op de subschalen 'taal' en 'activiteiten' dan de verticale groepen. De verticale groepen scoren het slechtst en ze hebben op geen enkele subschaal significant hogere scores dan de baby- en peutergroepen.
- De meest betrokken leidster-kind interacties vonden significant meer plaats op babygroepen dan op peuter- en verticale groepen.

Niet-wetenschappelijke literatuur

Zwiep (1994)

- Op basis van interviews met pedagogisch medewerkers concludeert zij dat in horizontale groepen men beter leeftijdspecifieke activiteiten kunt aanbieden.

2.2 Horizontale/verticale groepen en de inzet van VVE

De uitvoering van VVE- programma's geschiedt voornamelijk in de onderbouw van de basisschool, voorscholen en peuterspeelzalen. VVE in de kinderopvang is relatief nieuw. Slechts 2 procent van de kinderopvanginstellingen voert een VVE-programma uit. VVE programma's zijn oorspronkelijk ontwikkeld voor peuter- en kleutergroepen, dat wil zeggen horizontale groepen. Om in te spelen op de groeiende ontwikkelingen van verticale groepen, heeft een aantal VVE- programma's hun materiaal bijgesteld. Naast componenten voor peuters en kleuters, zijn er al dan niet geïntegreerde componenten voor baby's en dreumesen. Zo zijn er van eenzelfde programma verschillende varianten beschikbaar afhankelijk van de groepsindeling.

Er is geen Nederlands wetenschappelijk onderzoek bekend dat direct de relatie tussen groepsindeling en inzet op VVE onderzocht heeft. Dit wellicht vanwege de verwachting dat er met homogene leeftijdsgroepen wordt gewerkt en daarnaast dat VVE op verticale groepen betrekkelijk nieuw is.

De meeste Nederlandse wetenschappelijke onderzoeken over VVE gaan over effectiviteitskenmerken van VVE-programma's. Daar is een indeling te maken in (inhoudelijke) programma- en uitvoeringskenmerken.

De enige Nederlandse wetenschappelijke publicatie waarin het verband tussen groepsindeling en voor- en vroegschoolse educatie wordt genoemd is een review van Tavecchio (2008) van Amerikaans onderzoek naar de succesfactoren bij voor- en vroegschoolse educatie. Hierin wordt gesteld dat niet zozeer structurele factoren zoals groepsindeling en uitvoeringscondities van een VVE-programma bepalend zijn voor het succes, maar veeleer de kwaliteit van de leerkracht-kind interacties.

Verder zijn er enkele Nederlandse niet-wetenschappelijke publicaties, waarvan we de belangrijkste resultaten hier kort beschrijven:

Jepma, Schonewille, Beekhoven en de Roode (2009).

- Uit dit onderzoek met 30 voorschoolse instellingen met behulp van observaties en interviews is geconcludeerd dat de kwaliteit van het VVE-aanbod hoger ligt in horizontale peutergroepen (meer talige activiteiten) dan in verticale groepen waar het accent op verzorging ligt.

Meij, Mutsaers en Pennings (2009)

- De auteurs hebben een artikel geschreven over de effectiviteit van voor- en vroegschoolse programma's in Nederland. In de opsomming van belangrijke kenmerken voor de effectiviteit van VVE-programma's wordt groepsindeling niet genoemd. Dit kan te maken hebben met de veronderstelling dat VVE op horizontale groepen wordt uitgevoerd.

Van Schilt, Sontag en ten Napel (2008)

- Ook in deze publicatie wordt groepsindeling niet genoemd als belangrijk kenmerk voor de effectiviteit van VVE-programma's.

Van der Weide en Steur (2008)

- In deze pilotrapportage constateren de auteurs dat werken met kinderen van verschillende leeftijden (meer) moeite kost bij de uitvoering van Kaleidoscoop. Groepsleiding moet flexibeler zijn met het dagprogramma en goed kunnen inspelen op behoeften en interesses van kinderen in verschillende leeftijdsgroepen. Dit vergroot het besef dat ze naast een verzorgende ook een stimulerende rol heeft in de ontwikkeling van kinderen. Verder werd duidelijk dat de uitvoering van Kaleidoscoop om extra aandacht vraagt wanneer het toegepast wordt op de allerjongste kinderen (baby's).

2.3 Samenvatting

We kunnen concluderen dat er weinig wetenschappelijk onderzoek is uitgevoerd naar de samenhang tussen enerzijds groepsbouw en anderzijds sociaal emotionele ontwikkeling en effectiviteit van VVE. Er wordt veel verondersteld, maar helaas is daar weinig wetenschappelijke onderbouwing voor. Een probleem bij de interpretatie van onderzoeksresultaten blijft, dat de definities van horizontaal en verticaal verschillen. Dit geldt al binnen Nederland, maar zeker internationaal.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het onderzoek naar de relatie tussen structurele kenmerken van het kinderdagverblijf, de pedagogisch medewerkers en de groep enerzijds en de proceskwaliteit anderzijds geen consistent beeld laten zien. Horizontale en verticale groepen laten in de verschillende onderzoeken geen significant verschil zien in de totale kwaliteit van de opvang. Wel is er een verschuiving in de kwaliteit van het werken op een verticale groep over de jaren heen; deze lijkt te verslechteren, vooral in grotere groepen.

We zien dat pedagogisch medewerkers op peutergroepen over het algemeen beter scoren op interactievaardigheden dan op babygroepen en verticale groepen. Uit verschillende bronnen komt naar voren dat in peutergroepen meer ontwikkelingsgericht gewerkt wordt en in verticale groepen het accent meer op verzorging ligt. In verticale groepen zijn peuters voor hun ontwikkeling meer aangewezen op groepsgenoten.

Verder geeft wetenschappelijk onderzoek nog geen uitsluitsel over de verschillen tussen horizontale en verticale groepen bij de uitvoering en effectiviteit van VVE-programma's. Wel zijn er in de (niet-wetenschappelijke) literatuur enkele aanwijzingen dat de inzet van VVE in verticale groepen meer vraagt van de pedagogisch medewerkers, zeker waar het gaat om toepassing bij de allerjongste kinderen.

3. Raadpleging deskundigen

In de tweede fase van het onderzoek hebben we de bevindingen van het literatuuronderzoek geconfronteerd met ervaringen en opinies uit de praktijk van de kinderopvang in Nederland. Conclusies uit de literatuurstudie zijn in de vorm van stellingen voorgelegd aan een groep deskundigen. Daarbij zijn vertegenwoordigers van de sector geraadpleegd als inhoudelijke deskundigen op het gebied van sociaal-emotionele ontwikkeling en VVE. Dit hebben we gedaan in twee stappen:

1. Door middel van een beknopte gesloten vragenlijst is nagegaan in hoeverre de bevindingen worden herkend. Hieraan is meegewerkt door 22 vertegenwoordigers van de sector en 3 inhoudelijke deskundigen.¹
2. Vervolgens is een telefonisch interview gehouden met 6 vertegenwoordigers van de sector en 5 inhoudelijke deskundigen, waarin we vragen om toelichting op hun antwoorden. Tevens is gevraagd naar goede praktijkvoorbeelden met betrekking tot de groepsindeling.

Respons

De raadpleging van deskundigen heeft plaatsgevonden onder een selecte groep vertegenwoordigers van de sector, die alle ervaring hebben met zowel horizontale als verticale groepen in de kinderopvang. In eerste instantie zijn negen instellingen gericht benaderd met het verzoek om medewerking. Hiervan hebben er zes de vragenlijst ingevuld. Zij zijn vervolgens telefonisch geïnterviewd. In aanvulling hierop zijn nog twintig andere instellingen benaderd, waardoor de totale respons op 22 kwam. Deze respondenten zijn niet telefonisch geïnterviewd. Voor alle respondenten geldt, dat ze in de kinderopvang werken met zowel horizontale als verticale groepen. Vanuit die ervaring konden ze een vergelijking maken tussen beide typen groepen.

De overige deskundigen hebben kennis van de kinderopvang, maar zijn zelf niet binnen de sector werkzaam. Ze werken binnen het hoger onderwijs, brancheorganisaties en als ontwikkelaar van ontwikkelingsstimulerende programma's. Drie deskundigen hebben hun medewerking verleend door het invullen van de vragenlijst en deelname aan een telefonisch interview.

In het vervolg van dit hoofdstuk bespreken we de resultaten van beide onderdelen van het onderzoek geïntegreerd: vragenlijst en telefonische interviews. We volgen daarbij de structuur van de webenquête. Dit betekent dat we eerst de stellingen over baby's behandelen, vervolgens de stellingen over peuters en vervolgens enkele algemene stellingen.

Bij de bespreking van de resultaten zijn op verschillende plaatsen kaders geplaatst met voorbeelden van de manier waarop kinderopvangcentra de voordelen van een groepsindeling proberen uit te buiten en nadelen proberen te beperken.

¹ De geraadpleegde deskundigen zijn: drs. Rieke Evegroen, programmaleider van het VVE-programma Kaleidoscoop bij het Nederlands Jeugdinstituut (NJI); drs. Tineke Linssen, pedagoog bij Korein en voorzitter van het Landelijk Pedagogienplatform Kinderopvang (LPK); drs. Liesbeth Vonk, werkzaam als docent bij de opleiding Pedagogisch Management Kinderopvang en verbonden aan de Kenniskring Algemene Pedagogiek van Fontys Hogescholen.

3.1 Baby's: voordelen van een verticale groepsindeling

Uit de literatuur zijn er verschillende aanwijzingen dat een verticale groepsindeling voordelen heeft voor jonge kinderen. Deze voordelen hebben in de eerste plaats te maken met de samenstelling van de groep. Als jonge kinderen (baby's) spelen in gezelschap van wat oudere kinderen (peuters), kan dat stimulerend zijn voor hun ontwikkeling. Bovendien kan de samenstelling van de groep het gedrag van pedagogisch medewerkers beïnvloeden: in onderzoek van het NCKO (2008) is geconstateerd dat de kwaliteit van de interactie in een gemengde groep hoger is dan in een babygroep.

In een verticale groep is het gemakkelijker een vaste, langdurige relatie tussen pedagogisch medewerker en kinderen tot stand te brengen. Bij deze stelling dient wel een kanttekening te worden gemaakt. Voor verticale groepen geldt niet per definitie dat een en dezelfde pedagogisch medewerkster vier jaar lang bij de groep blijft. Personele wisselingen zijn eerder regel dan uitzondering. Met andere woorden: er is geen eenduidige duidelijke relatie tussen *groepsopbouw* en *stafstabiliteit* (zie hoofdstuk 1, figuur 1). Verder is het ook in een horizontale groep mogelijk dat een pedagogisch medewerkster 'meegroeit'. Dit zijn echter – tot nu toe – uitzonderingen. In de meeste Nederlandse kinderdagverblijven is een langdurige relatie makkelijker te realiseren in verticale groepen dan in horizontale groepen.

Tabel 3.1 Stellingen over voordelen voor baby's van een verticale groepsindeling, meningen van vertegenwoordigers kinderopvang (N = 22)*

	eens	deels eens, deels oneens	oneens	weet niet	anders
1. De cognitieve en sociale ontwikkeling van jonge kinderen (baby's) wordt gestimuleerd door de aanwezigheid van oudere kinderen (peuters).	16	4		2	
2. De kwaliteit van de interactie tussen pedagogisch medewerkers en baby's is hoger in verticale groepen dan in babygroepen.		5	14		3
3. Het is bevorderlijk voor een goede hechting tussen pedagogisch medewerker en kind wanneer er geen wisseling van vaste medewerkers plaatsvindt gedurende de opvangperiode (van nul tot vier jaar).	5	12	3	2	

* In de tabel worden alleen de antwoorden weergegeven van de vertegenwoordigers van de sector; de mening van de inhoudelijke deskundigen wordt in de tekst weergegeven.

Bijna alle respondenten zijn het ermee eens dat de aanwezigheid van peuters gunstig kan zijn voor de ontwikkeling van baby's. Ter nuancering stelt Tineke Linssen, pedagoog bij Korein en voorzitter van het Landelijk Pedagogenplatform Kinderopvang (LPK), dat kinderen van dezelfde leeftijd ook veel van elkaar kunnen leren. De aanwezigheid van peuters kan wel iets toevoegen, maar het belang voor de ontwikkeling van baby's moet niet worden overschat. Rieke Evegroen van het NJi wijst erop dat de stelling alleen klopt als er slechts enkele baby's op de

groep zijn, bij voorkeur niet meer dan twee. In de praktijk komt het echter vaak voor dat de baby's in de meerderheid zijn. Dan zijn de voordelen van een verticale groep veel minder groot.

Wat beweerd wordt in de tweede stelling, dat de interactie tussen pedagogisch medewerker en kinderen beter is in een verticale groep, gelooft eigenlijk niemand. Een respondent die niet wil kiezen voor 'eens' of 'oneens', geeft daarbij de volgende toelichting: 'Ik denk dat dit ligt aan de competentie van de pedagogisch medewerker. Over het algemeen is het moeilijker om de interactie goed te houden in een verticale groep, omdat het drukker om je heen is.'

Er worden dus ook *nadelen* gezien van een verticale groep voor de interactie tussen pedagogisch medewerker en kinderen. De manager van een kinderdagverblijf stelt: 'De kwaliteit van de interactie staat of valt met de kwaliteit van de pedagogisch medewerkers en van de aansturing van die medewerkers. Bij ons is het beleid dat *alle* handelingen voorzien moeten worden van taal. Dat gebeurt vanaf een paar maanden. Naast gesproken taal werken we ook met gebaren. De essentie is dat we zoveel mogelijk communiceren met de kinderen en zo min mogelijk over hun hoofden heen praten.'

De manager van een ander kinderdagverblijf stelt dat er wel een stevige stimulans gewenst is om dergelijk gedrag van de pedagogisch medewerkers te stimuleren. Op haar kinderdagverblijf wordt met dit doel gebruik gemaakt van video-interactiebegeleiding.

Over de derde stelling, over de invloed van de groepsopbouw op de hechting tussen pedagogisch medewerker en kinderen, wordt genuanceerd gedacht. De meeste respondenten zijn het deels eens, deel oneens met de stelling. Sommige managers in de kinderopvang vinden het ideaal als kinderen vier jaar lang dezelfde pedagogisch medewerkers op de groep hebben. Anderen vinden vier jaar wel erg lang. 'Een overgang na een volgende groep rond de 2 jaar is prima,' zegt een respondent. 'Het is ook goed als de kinderen af en toe met nieuwe volwassenen te maken krijgen.'

Niet alleen continuïteit is belangrijk, benadrukken enkele respondenten. Kinderdagverblijven zouden er vooral naar moeten streven dat kinderen niet met teveel pedagogisch medewerkers tegelijk te maken hebben. 'Twee vaste pedagogisch medewerkers per groep moet het maximum zijn.'

Omdat kinderdagverblijven niet alleen voordelen zien van een verticale groepsindeling, maar ook beperkingen, wordt een verticale groepsindeling soms afgewisseld met horizontale activiteiten, onder de vlag van het 'open-deuren-beleid'.

Open-deuren-beleid

“We proberen de voordelen van beide typen groepen te combineren met een open-deuren-beleid. Op vaste tijdstippen in de week gaan de peuters van verschillende verticale groepen met elkaar spelen. Ze krijgen dan activiteiten aangeboden op hun eigen niveau, gekoppeld aan het thema waar we mee bezig zijn. Die thema's gelden ook voor de baby's. Het is niet alleen voor peuters van belang om stimulerende activiteiten te doen op hun eigen niveau, ook voor baby's! Op zulke horizontale momenten besteden we bijvoorbeeld gericht aandacht aan hun sensorische ontwikkeling, terwijl we bij de peuters meer bezig zijn met de cognitieve ontwikkeling en de taalontwikkeling.”

Liesbeth Vonk, docent bij de opleiding Pedagogisch Management Kinderopvang van Fontys Hogescholen, plaatst kanttekeningen bij het open-deuren-beleid van veel kinderdagverblijven. Het lijkt vaak een praktische, organisatorische maatregel te zijn, zonder dat duidelijk is wat de uitgangspunten en de onderliggende pedagogische visie is. Verder wijst zij erop dat er behalve het onderscheid tussen horizontale en verticale groepen allerlei andere factoren zijn die van invloed zijn op de hechting tussen pedagogisch medewerkers en kinderen. Het werken met een vaste groepssamenstelling is waarschijnlijk niet minder belangrijk dan continuïteit over de jaren heen. Ook Rieke Evegroen benadrukt dat de groep niet van dag tot dag van samenstelling zou moeten wisselen. De *groepsstabiliteit* is een belangrijke factor als het gaat om hechting. Dat heeft niets te maken met horizontaal of verticaal, maar kan wel van invloed zijn op de hechting.

3.2 Baby's: voordelen van een horizontale groepsindeling

Een groep met alleen kleine kinderen kan als voordeel hebben dat er meer rust en regelmaat is en dat de hygiëne en veiligheid beter zijn gegarandeerd. De aanwezigheid van peuters op de groep maakt dat moeilijker. Verder is uit onderzoek gebleken dat pedagogisch medewerkers in babygroepen minder autoritair optreden dan in gemengde groepen.

Tabel 3.2 Stellingen over voordelen voor baby's van een horizontale groepsindeling, meningen van vertegenwoordigers kinderopvang (N = 22)

	eens	deels eens, deels oneens	oneens	weet niet	anders
4. Een aparte babygroep geeft meer rust en regelmaat voor baby's dan een verticale groep.	11	4	7		
5. In een aparte babygroep zijn hygiëne en veiligheid makkelijker te garanderen dan op een verticale groep.	10	5	7		
6. Pedagogisch medewerkers treden in babygroepen minder autoritair op dan in peutergroepen en verticale groepen.		8	11	3	

De meningen zijn verdeeld over de eerste twee stellingen. Verticale groepen kunnen net zo rustig zijn en net zo hygiënisch als horizontale groepen, vindt bijna de helft van de respondenten.

Veiligheid op een verticale groep

“Grote kinderen leveren inderdaad iets meer gevaar op voor de hele kleintjes. Maar dit geldt ook voor een horizontale groep van nul tot twee. Het is ook een kwestie van inrichting van de ruimten. Bij ons liggen de kleintjes in een hoge box. Daar kunnen grotere kinderen niet bij. Zodra de baby’s meer kunnen bewegen, leggen we ze in een babybak: een afgeschermd bak met kussens, spiegels en speelgoed. Op knutselen en spelen moet je wel goed toezicht houden. We zorgen dat dit alleen aan de tafel gebeurt en dat er achteraf meteen wordt opgeruimd.”

Verder is een babygroep niet per definitie een oceaan van rust. ‘Als alle baby’s tegelijk moeten huilen, kan het heel onrustig zijn. Je kunt ze niet allemaal tegelijk de fles geven.’ Rieke Evegroen van het NJi is er om deze reden een voorstander van om niet te veel baby’s op de groep te hebben. Een maximum van twee baby’s per groep zou wenselijk zijn. Sommigen zien het open-deuren-beleid als een mogelijkheid om dergelijke drukke momenten het hoofd te bieden.

Meer rust door samenwerking baby- en peutergroep

“Op ons kinderdagverblijf gaan we flexibel om met de groepsindeling. In principe werken we met horizontale groepen, maar de baby’s en peuters zien elkaar regelmatig. De pedagogisch medewerkers van de peuters zijn dus geen vreemden zijn voor de baby’s. Daardoor kunnen we op drukke momenten ook de hulp inroepen van de peutergroep. De grootste kinderen van de babygroep kunnen daar dan even terecht. Als je dat alleen zou doen als het crisis is op de babygroep, lukt dat niet. Maar onze kinderen zijn het gewend om ook met kinderen van een andere leeftijdsgroep samen te spelen.”

Op een ander kinderdagverblijf met verticale groepen worden de verschillen in dagritme tussen baby’s en peuters benut om rustmomenten te creëren. Als de peuters slapen is dat een rustig moment, waarop de pedagogisch medewerkers meer tijd en aandacht aan de jongste kinderen kunt geven.

Liesbeth Vonk van Fontys wijst erop dat de rust op de groep ook afhangt van andere factoren dan de groepsopbouw, met name stafstabiliteit. Een beperkt aantal vaste leidsters kan in belangrijke mate bijdragen aan de rust en stabiliteit op de groep.

De stelling dat pedagogisch medewerkers minder autoritair zijn in babygroepen wordt door niemand onderschreven. De helft van de respondenten is het hier ronduit mee *oneens*. Peuters vragen om een andere benadering dan baby’s. Dat kan meer autoritair lijken, maar dat komt omdat je met peuters anders communiceert dan met baby’s, vindt één van de respondenten. ‘Als bedoeld wordt dat je minder de ‘politieagent’ speelt op een babygroep, ben ik het er wel mee eens,’ zegt een manager van een kinderopvangcentrum. ‘Maar het ligt toch ook aan de kwaliteit van de pedagogisch medewerker.’ Tineke Linssen (Korein en LPK): ‘Bij baby’s is het eenvoudiger om autoritair te zijn, omdat ze nog erg afhankelijk zijn van de pm-er.’

Het autoritaire gedrag wordt dan gewoonweg niet als zodanig herkend. Daarnaast gebeurt het ook vaak dat pm-ers op een babygroep met elkaar praten in plaats van met het kind. Of ze zijn gehaast, waardoor ze de signalen die een kind geeft niet zien. Rekening houden met de eigen inbreng en autonomie van een baby vraagt veel inzicht in de manier waarop baby's communiceren.'

Liesbeth Vonk van Fontys vindt wel dat het houden van overzicht op een verticale groep vaak lastiger is dan op een horizontale groep. Om controle te houden op de groep zou het kunnen dat pedagogisch medewerkers eerder hun toevlucht nemen tot autoritair gedrag.

Het kan ook liggen aan het type pedagogisch medewerker dat je aantreft op verschillende groepen. 'Mensen die aarden op een babygroep zijn vaak de meer zachte types,' zegt één van de respondenten. Volgens haar zou het verschil dus eerder liggen aan de persoon dan aan de groepsindeling.

Ondanks alle nuancerings die worden genoemd met betrekking tot voordelen van horizontale babygroepen van managers in de kinderopvang, blijft het een feit dat veel ouders een voorkeur hebben voor een horizontale groep, stelt Tineke Linssen. De eerste indruk die een verticale groep maakt op ouders is onrustiger en minder veilig is dan een horizontale groep. De kinderopvang zal daar hoe dan ook rekening mee moeten houden.

3.3 Peuters: voordelen van een verticale groepsindeling

De stellingen over voordelen van een verticale groep voor peuters, lijken op de stellingen over de baby's. Twee stellingen hebben te maken met de samenstelling van de groep. Die is niet alleen gunstig voor baby's (zie stelling 1 in tabel 3.1), maar ook voor peuters. Ze leren rekening te houden met kleine kinderen en worden gestimuleerd kleinere kinderen te helpen. Met name het laatste zou gunstig kunnen zijn voor hun ontwikkeling.

Ook het argument van de vaste, langdurige relatie tussen pedagogisch medewerker en kinderen kan pleiten voor een verticale groepsindeling. (Hierbij geldt overigens dezelfde kanttekening als bij de voordelen voor baby's – zie hierboven).

Tabel 3.3 Stellingen over voordelen voor peuters van een verticale groepsindeling, meningen van vertegenwoordigers kinderopvang (N = 22)

	eens	deels eens, deels oneens	oneens	weet niet	anders
7. In een verticale groep leren peuters rekening te houden met kleine kinderen (baby's).	17	5			
8. In een verticale groep worden peuters gestimuleerd kleinere kinderen te helpen; dat is bevorderlijk voor hun eigen ontwikkeling.	14	5	3		
9. Het is bevorderlijk voor een goede hechting tussen pedagogisch medewerker en kind wanneer er geen wisseling van vaste medewerkers plaatsvindt gedurende de opvangperiode (van nul tot vier jaar).	5	16		1	

De voordelen van een gemengde groepssamenstelling worden door bijna alle respondenten onderschreven. Peuters leren om rekening te houden met kleine kinderen en om hen te helpen. Een enkele respondent voegt daaraan toe dat ze betwijfelt of dit veel bijdraagt aan de ontwikkeling van de kinderen. Rieke Evegroen van het NJi is van mening dat dit alleen opgaat als er slechts enkele baby's op de groep zijn. Als de baby's in de meerderheid zijn, is het lastiger te organiseren om de peuters te laten helpen. Verder vindt zij dat kinderen gebaat zijn bij een vaste groepssamenstelling, ofwel een grote groepsstabiliteit. Kinderen zullen elkaar dan eerder helpen.

Tineke Linssen (Korein en LPK) betwijfelt of het in de praktijk veel voorkomt dat peuters baby's helpen. Het komt er vaak niet van, omdat de pedagogisch medewerkers de kleintjes veel sneller kunnen helpen. Toch zijn er kinderopvangcentra die hier bewust beleid op maken.

Elkaar helpen in een verticale groep

“Wij proberen bewust de peuters te stimuleren om de kleinere kinderen te helpen. In gezinnen gaat het immers net zo. Een peuter van drie kan bijvoorbeeld best een dreumes van twee helpen zijn sokken aan te doen. Je moet er wel goed over nadenken wat je aan een peuter kunt overlaten en wat niet. Anders is het erg van het moment afhankelijk of er iets van terecht komt of niet. Het risico is dan groot dat je het maar zelf doet, omdat dat nou eenmaal sneller gaat.”

Of een verticale groep bevorderlijk is voor de hechting wordt betwijfeld. Net als bij de baby's wordt over deze kwestie genuanceerd gedacht. De meeste respondenten zijn het deels eens, deels oneens met de stelling. Liesbeth Vonk van Fontys meent dat dit voordeel groter is voor baby's dan voor peuters. Voor de wat oudere kinderen is het vooral van belang dat ze bij een vaste groep kinderen horen, meer dan dat ze jarenlang vaste pedagogisch medewerkers op de groep hebben.

3.4 Peuters: voordelen van een horizontale groepsindeling

De voordelen van een horizontale groepsindeling voor peuters zijn van een andere aard dan de voordelen voor baby's. De gemeenschappelijke noemer is dat een horizontale groep goed is voor de ontwikkeling van de kinderen. Dat wordt bewerkstelligd door a) meer talige interactie tussen pedagogisch medewerker en kinderen, al dan niet binnen een VVE-programma, b) meer mogelijkheden tot interactie tussen peuters onderling.

Tabel 3.4 Stellingen over voordelen voor peuters van een horizontale groepsindeling, meningen van vertegenwoordigers kinderopvang (N = 22)

	eens	deels eens, deels oneens	oneens	weet niet	anders
10. In horizontale groepen hebben pedagogisch medewerkers meer gelegenheid voor talige interactie (praten en uitleggen) dan op een verticale groep. Dit stimuleert de ontwikkeling van peuters.	5	6	9		2
11. Horizontale groepen lenen zich beter voor het uitvoeren van een (vve)programma dan verticale groepen.	12	5		3	2
12. In horizontale groepen richten kinderen zich meer tot elkaar. Dit stimuleert de ontwikkeling van peuters.	3	7	11	1	
13. In een horizontale groep treffen peuters meer leeftijdgenootjes dan in een verticale groep, waardoor er meer kansen ontstaan voor samenspel en vriendschappen. Dit draagt bij aan hun sociale ontwikkeling.	10	12			

Dat er meer talige interactie zou zijn op een peutergroep, wordt tegengesproken door veel respondenten. Een respondent vindt dat het genuanceerder ligt dan de stelling suggereert, en licht dit als volgt toe:

“Er is niet meer gelegenheid, het is alleen meer ‘vanzelfsprekend dat je het doet. Met baby's en dreumesen moeten medewerkers zich meer bewust zijn van mogelijkheden voor talige interactie.” Tineke Linssen (Korein en LPK) bevestigt dit. Ook met baby's is talige interactie mogelijk. Dat de kinderen nog niet terugpraten, wil niet zeggen dat je niet tegen ze moet praten. Elk moment van interactie tussen pedagogisch medewerker en kind kan daarvoor benut worden. Een andere respondent stelt dat het wel de praktijk is op veel kinderdagverblijven dat er meer communicatie is in verticale groepen, maar de gelegenheid is er zeker ook op een babygroep. “Praten doe je met kinderen van alle leeftijden. Daarbij communiceer je met kleinere kinderen ook op andere manieren. Als je ze wilt troosten, gaat dat niet in de eerste plaats met woorden. Een baby wil opgepakt en geknuffeld worden.”

Liesbeth Vonk van Fontys stelt op basis van eigen waarneming wel dat het moeilijker is om in een verticale groep methodisch te werken en ook om activiteiten voor een bepaalde leeftijdsgroep uit te voeren.

Dat VVE gemakkelijker is te realiseren op een horizontale groep, onderschrijven de meeste respondenten. Volgens sommige respondenten geldt dat niet volledig. Eén van hen stelt: “Zoals het programma vaak uitgevoerd wordt bij peuterspeelzalen klopt dat. Echter, ik ben van mening dat kinderen al vanaf 3 maanden in toenemende mate de voorschoolse educatie beleven. Het wordt als het ware ‘ingebakken’ en niet pas aangeboden wanneer de kinderen 2,5 jaar zijn.” Met andere woorden: een *programma* voor VVE is gemakkelijker uit te voeren op een horizontale groep, maar VVE hoeft niet uitsluitend als programma te worden gezien. Programmatisch denken past minder bij de kinderopvang dan bij peuterspeelzalen, dat geldt vooral voor de heel jonge kinderen. Op sommige kinderopvangcentra vindt men dat de mogelijkheden om VVE-programma’s aan te bieden er net goed zijn op verticale groepen als op horizontale groepen.

Ook Tineke Linssen is van mening dat de stelling alleen waar is als je VVE opvat als *programmatisch* stimuleren van de ontwikkeling van kinderen. Je kunt ontwikkelingsstimulering ook zien als iets dat elke moment van de dag kan plaatsvinden. Pedagogisch medewerkers moeten de kansen voor ontwikkelingsstimulering benutten en zonodig zelf die kansen creëren. Dat kan zowel op verticale als op horizontale groepen. Ook Liesbeth Vonk vindt dat VVE te veel wordt opgehangen aan het programma. Het risico daarvan is dat de uitvoering van dat programma een doel op zich wordt.

VVE op de horizontale én de verticale groep

“Op beide typen groepen werken we met Puk & Ko. Op de verticale groep begeleidt één van de pedagogisch medewerkers de peuters tijdens taalactiviteiten en de andere houdt zich met de kleintjes bezig. We kunnen op deze groepen net zo intensief met de kinderen communiceren als op een horizontale groep. Een voordeel van een verticale groep is dat kinderen al met anderhalf jaar kunnen meedoen met ontwikkelingsstimulerende activiteiten. Ze worden als het ware meegetrokken met de oudere kinderen.”

Dat kinderen zich meer tot elkaar richten in een horizontale groep wordt door opvallend veel respondenten betwist. Verscheidene managers van kinderdagverblijven zien ook in verticale groepen goede mogelijkheden voor kinderen om hun ontwikkeling te stimuleren door contacten tussen kinderen van verschillende leeftijden. De inhoudelijke experts zijn het deels eens met de stelling. De leeftijdsverschillen moeten niet te groot zijn, vindt Rieke Evegroen van het NJi. Maar in een verticale groep met een beperkt aantal baby’s kunnen de peuters ook veel aan elkaar hebben.

Stimuleren van de ontwikkeling in een verticale groep

“In onze verticale groepen trekken jongere kinderen zich op aan de peuters. En voor de peuters is het leerzaam om met jongere kinderen te spelen. Zo gaat het thuis ook. Leren doe je niet alleen van leeftijdgenoten. Bovendien zitten niet alle kinderen van dezelfde leeftijd in dezelfde ontwikkelingsfase. Voor de wat kinderlijke driejarigen kan het heel prettig zijn om met dreumesen in één groep te zitten.”

De stelling dat vriendschappen meer kans krijgen op een horizontale groep, krijgt meer instemming. De helft is het hier volledig mee eens, de helft voor een deel. ‘Als je je aan de

wettelijke normering houdt, zijn er ook in een verticale groep leeftijdsgenootjes om mee te spelen,' stelt één van de praktijkdeskundigen. Het blijft natuurlijk een feit, dat het er minder zijn dan in een horizontale groep.

3.5 Algemene stellingen

Na de stellingen over baby's en peuters, zijn enkele stellingen gepresenteerd, die gelden voor alle kinderen tot vier jaar.

Tabel 3.5 Algemene stellingen over horizontale en verticale groepsindeling (voor baby's en peuters), meningen van vertegenwoordigers kinderopvang (N = 22)

	eens	deels eens, deels oneens	oneens	weet niet	anders
14. De interactie tussen pedagogisch medewerkers en kinderen is van hogere kwaliteit in horizontale groepen dan in verticale groepen.		15	4	3	
15. In verticale groepen is het moeilijker om alle kinderen aandacht te geven op hun eigen niveau, door de hogere organisatorische eisen die deze groepen stellen aan de pedagogisch medewerkers.	7	12	3		
16. Het is niet duidelijk of verticale groepen beter of slechter zijn voor kinderen dan horizontale groepen.	14		5		3

De meeste respondenten zijn het er slechts ten dele mee eens dat het voor pedagogisch medewerkers moeilijker werken is in verticale groepen dan in horizontale groepen, hoewel enkele onderzoeken hierop wijzen. Een typerende reactie is de volgende:

“Ik weet niet wat de praktijk is op het ‘gemiddelde’ kinderdagverblijf, maar in een verticale groep heb je net zo goed de mogelijkheid tot hoogwaardige interactie als in een horizontale groep. Alleen vraagt elke leeftijdsgroep om een eigen aanpak.”

Een andere reactie: “Een goede pedagogisch medewerker kan kinderen aandacht geven op hun eigen niveau, binnen een verticale groep. Daar selecteren wij ze op. We maken ook gebruik van de kracht van de groep: grote kinderen inzetten om de kleintjes te helpen. Ze willen daar graag aan meewerken, want ze voelen zich graag belangrijk.”

Enkele experts zijn het wel eens met de stelling. Rieke Evegroen van het NJi wijst erop dat differentiëren altijd meer organisatie vraagt. Op een groep waar kinderen in de leeftijd van 1 tot en met 3 zitten, moet je regelmatig verschillende activiteiten bieden, als je de ontwikkeling van de kinderen wilt stimuleren. Dat vraagt heel wat van het opleidings- en vaardigheidsniveau van pedagogisch medewerkers.

De meeste respondenten hebben geen duidelijke voorkeur voor horizontale groepen boven verticale groepen; het omgekeerde geldt evenmin. Volgens veel vertegenwoordigers van de

sector zitten er te veel facetten aan de vergelijking om simpelweg een voorkeur voor een bepaalde groepsopbouw uit te spreken. Eén van hen ligt dit als volgt toe:

“Ik denk dat dit te algemeen gesteld is en dat je per ontwikkelingsgebied moet kijken. Of horizontaal of verticaal over het geheel beter of slechter is, dat is helemaal niet duidelijk”

Ouders de keus

“Wij geloven niet dat een horizontale *op zich* beter is dan een verticale groep of andersom. Maar ouders hebben vaak een duidelijke voorkeur. Als ze een kind komen aanmelden en ze zien in een verticale alle leeftijden door elkaar heen, dan schrikken sommige ouders. Anderen zijn er juist van gecharmeerd. Wij proberen ouders duidelijk te maken dat we door middel van een dagprogramma rekening kunnen houden met de behoeften van kinderen van alle leeftijden. Zo doe je op rustmomenten van de baby’s actief iets met dreumesen en peuters.

Dat ouders kunnen kiezen betekent niet dat we met ieders wensen rekening kunnen houden. Er moet wel plaats zijn op de groep die ouders kiezen. Anders moeten ze wachten of toch voor een andere groep kiezen.”

Ten slotte is rechtstreeks gevraagd waar de voorkeur naar uitgaat: een verticale of een horizontale groepsindeling.

Tabel 3.6 Voorkeur voor verticale of horizontale groepsindeling, voor baby’s en voor peuters, meningen van vertegenwoordigers kinderopvang (N = 22)

	verticale groepsindeling	horizontale groepsindeling	geen voorkeur	anders
Over de gehele linie dient voor <u>baby's</u> de voorkeur uit te gaan naar een...	3	5	12	2
Over de gehele linie dient voor <u>peuters</u> de voorkeur uit te gaan naar een...	4	9	6	3

Als het om de baby’s gaat, heeft de helft van de respondenten eigenlijk geen voorkeur. ‘De voordelen en nadelen van een verticale groep ten opzichte van een horizontale groep zijn in evenwicht. Beide typen groepen hebben hun eigen sterke kanten.’

Sommige deskundigen wijzen erop dat babygroepen vooral niet te groot mogen zijn. Volgens Liesbeth Vonk van Fontys is het niet wenselijk dat er meer dan drie baby’s op een groep zijn. Anders wordt de groep te onrustig. Ouders denken dat een horizontale babygroep beter is voor hun kind, maar een verticale groep met enkele baby’s is volgens Vonk wenselijker.

Onder de overige respondenten zijn de meningen verdeeld. Voor wat betreft de peuters is er iets meer voorkeur voor horizontale groepen dan voor verticale groepen. ‘De voordelen van een horizontale peutergroep zijn het grootst. De kinderen hebben meer aan elkaar als er meer peuters op de groep zijn.’ Tineke Linssen (Korein en LPK) ziet op een horizontale peutergroep wat meer mogelijkheden om de kinderen op hun eigen niveau aan te spreken.

Veel respondenten vinden dat de keuze moet afhangen van wat ouders willen en van de behoefte van het kind: ‘Niet alle baby’s vinden het fijn op een verticale groep. Dan is het fijn als

ze ook op een horizontale groep terecht kunnen. Andersom komt ook voor. Sommige kleintjes vinden het bijvoorbeeld fijn om bij hun grotere broer of zus in de groep te zitten.’

Een andere reden om geen voorkeur uit te spreken, is dat andere factoren minstens zo belangrijk zijn voor de kwaliteit als de groepsopbouw. Groepsstabiliteit en stafstabiliteit zijn al eerder genoemd. Rieke Evegroen wijst ook nog op de flexibele tijden voor halen en brengen. Dat is prettig voor ouders, maar voor de rust op de groep heel vervelend. Dit bezwaar geldt zowel op horizontale als verticale groepen.

Al met al is er geen duidelijke voorkeur. Daarbij moeten we ook bedenken dat deze groep respondenten werkzaam is op een kinderopvangcentrum met zowel verticale als horizontale groepen. Op kinderopvangcentra met alleen horizontale of alleen verticale groepen kunnen de meningen anders liggen. Voor deze studie is dat niet van groot belang. Het gaat er niet om een representatief beeld te schetsen van de opinies binnen de sector, maar om de argumenten voor en tegen te achterhalen.

4 Conclusies en aanbevelingen

De centrale onderzoeksvraag van deze verkennende studie luidde: Welke verschillen er zijn tussen horizontale en verticale groepen op kinderdagverblijven met betrekking tot (1) de invloed op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen en (2) de voorschoolse educatie.

Op basis van a) het literatuuronderzoek en b) de raadpleging van vertegenwoordigers van de sector en inhoudelijke deskundigen valt er weinig met stelligheid te concluderen. Nu zouden stellige conclusies ook wat voorbarig zijn, op basis van een verkennend onderzoek. Maar het is zelfs lastig om tentatieve conclusies te trekken. We noemen nog een keer de belangrijkste bevindingen uit het literatuuronderzoek en de raadpleging van deskundigen, om daarna stil te staan bij de discrepanties.

Literatuuronderzoek

Er is weinig wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd naar de samenhang tussen groepsopbouw, sociaal emotionele ontwikkeling en effectiviteit van VVE.

Onderzoek naar de relatie tussen groepsopbouw enerzijds en de proceskwaliteit anderzijds laten geen consistent beeld zien. Wel is er een verschuiving in de kwaliteit van het werken op een verticale groep over de jaren heen; deze lijkt te verslechteren, vooral in grotere groepen. We zien dat pedagogisch medewerkers op peutergroepen over het algemeen beter scoren op interactievaardigheden dan pedagogisch medewerkers op babygroepen en verticale groepen. Uit verschillende bronnen komt naar voren dat in peutergroepen meer ontwikkelingsgericht gewerkt wordt en in verticale groepen het accent meer op verzorging ligt.

Wetenschappelijk onderzoek geeft nog geen uitsluitsel over de verschillen tussen horizontale en verticale groepen bij de uitvoering en effectiviteit van VVE-programma's. Wel zijn er in de (niet-wetenschappelijke) literatuur enkele aanwijzingen dat de inzet van VVE in verticale groepen meer vraagt van de pedagogisch medewerkers, zeker waar het gaat om toepassing bij de allerjongste kinderen.

Raadpleging deskundigen

Op basis van de bevindingen zijn stellingen geformuleerd en voorgelegd aan een kleine groep deskundigen. De reacties op de stellingen over groepsopbouw en sociaal-emotionele ontwikkeling zijn heel wisselend. Het is zeker niet zo dat de bevindingen uit onderzoek over het algemeen worden onderschreven. Slechts bij enkele stellingen is er weinig verschil van mening. Een voordeel van verticale groepen is volgens veel respondenten dat de aanwezigheid van peuters stimulerend is voor de ontwikkeling van baby's. Peuters kunnen daar zelf ook van leren. Over de voordelen van een horizontale babygroep bestaat weinig eensgezindheid. Voor de peuters kan een horizontale groep gunstig zijn, omdat een dergelijke groep zich beter leent voor het uitvoeren van een VVE-programma.

Al met al zijn er weinig overtuigde voorstanders van horizontale of verticale groepen. De meerderheid vindt dat het onduidelijk is wat beter is: horizontaal of verticaal.

Discrepantie tussen bevindingen literatuuronderzoek en meningen van deskundigen

Hoe is dit resultaat te verklaren? Het lijkt op het eerste gezicht merkwaardig dat de bevindingen uit onderzoek in zo'n beperkte mate herkend worden door mensen uit de praktijk. We zien een aantal redenen hiervoor.

Het belang van andere kenmerken van de groepsindeling – Groepsopbouw, ofwel de keuze voor horizontale of verticale groepen, is maar één kenmerk van de groepsindeling in een kinderopvangcentrum. Andere belangrijke kenmerken zijn groeps grootte, groepsstabiliteit (niet elke dag een andere groep kinderen) en stafstabiliteit (beperkt aantal vaste pedagogisch medewerkers op de groep, over een langere periode). Deze kenmerken zijn tamelijk onafhankelijk van elkaar. Het is bijvoorbeeld niet zo dat op een verticale groep automatisch betekent dat de stafstabiliteit groter is. Vanwege het belang dat gehecht wordt aan deze andere factoren, hebben mensen uit de praktijk vaak een zeer genuanceerd oordeel over de voordelen van horizontale of verticale groepen.

Een ander aspect dat door twee inhoudelijke deskundigen is genoemd, is de verhouding tussen baby's en peuters op een verticale groep. Beiden pleiten voor een beperkt aantal baby's op een verticale groep, zodat de pedagogisch medewerkers verschillende leeftijdsgroep optimale aandacht kunnen geven en de mogelijkheid hebben voor ontwikkelingsstimulerende activiteiten.

Randvoorwaarden – Behalve de genoemde kenmerken van de groepsindeling zijn er nog andere kwaliteitskenmerken die een rol spelen. Een zeer belangrijke is de kwaliteit van de pedagogisch medewerkers. Misschien lijkt het moeilijker om verbaal te communiceren met baby's én peuters, maar het personeel kan daarin getraind worden. Als dat gebeurt, is een mogelijk nadeel van een verticale groepsindeling ondervangen. Dit vereist natuurlijk een goed doordacht wervings- en scholingsbeleid van de kinderopvangcentra.

Tussenoplossingen – De tegenstelling tussen horizontale en verticale groepen is in de praktijk niet zo groot als hij lijkt. Op verscheidene kinderopvangcentra wordt gewerkt met een open-deuren-beleid, waarbij een deel van de dag leeftijdsgroepen bij elkaar zitten in een verticale groep en een deel van de dag horizontale groepen worden gevormd. Op die manier zeggen de kinderopvangcentra de nadelen van horizontale en verticale groepen te beperken. Overigens hebben deskundigen wel kritische vragen bij de pedagogische onderbouwing van dit beleid.

Definitiekwesties – Sommige begrippen in de stellingen kunnen op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld: wat is autoritair gedrag? Als respondenten hier verschillend over denken – en hun antwoorden wijzen daarop – is het begrijpelijk dat ze het niet eens zijn over een stelling. Een andere belangrijke kwestie is: wat is voor- en vroegschoolse educatie? Is dat het uitvoeren van een erkend VVE-programma, of omvat het alle ontwikkelingsstimulerende activiteiten voor kinderen van 0 tot en met 3 jaar? Het antwoord op die vraag maakt verschil voor de voorkeur die deskundigen hebben voor een bepaalde groepsopbouw.

Aanbevelingen

Zoals gezegd: dit verkennende onderzoek laat geen stellige conclusies toe over de wenselijkheid van een horizontale of een verticale groepsopbouw. Wel is het mogelijk om op basis van de bevindingen enkele aandachtspunten te formuleren voor toekomstige studies.

- Er is behoefte aan een onderzoek waarin kinderen van dezelfde leeftijd worden vergeleken in de verschillende type groepen. Daarbij moet niet alleen worden gekeken naar groepsopbouw (horizontaal of verticaal), maar ook naar groepsstabiliteit en stafstabiliteit.
- Gezien de bestaande samenhang tussen interactievaardigheden en kindvariabelen is het de moeite waard om naast de groepsindeling ook te onderzoeken welke interactievaardigheden op welke ontwikkelingsgebieden invloed hebben. Door de deskundigen is gewezen op het belang van de kwaliteit van de pedagogisch medewerkers. Het is interessant om na te gaan of de veronderstellingen kloppen, bijvoorbeeld met betrekking tot talige interactie voor alle leeftijdsgroepen of met betrekking tot het bieden van ontwikkelingsstimulering afgestemd op verschillende leeftijden.
- Een andere vraag is in hoeverre kinderen baat hebben bij ontwikkelingsfase-gerichte input van hun pedagogisch medewerkers. Een longitudinale studie waarin de verschillende aspecten van de sociaal-emotionele ontwikkeling (agressie, empathie, zelfvertrouwen, hechting) in relatie tot type groep worden gebracht zou een duidelijker antwoord geven op deze vraag.
- Hoe groot is de ervaren fysieke werkdruk op een baby-, peuter- of verticale groep? Een grotere fysieke werkdruk kan ten koste gaan van de kwaliteit van interacties met kinderen. Bij onderzoek naar groepsindeling zou dit aspect moeten worden meegenomen. Daarbij kan ook onderzocht worden welke ondersteuning op de groep geboden kan worden. Een aandachtspunt hierbij is de gewenste verhouding tussen baby's en peuters. Is deze verhouding van invloed op de werkdruk, op de interactie tussen pedagogisch medewerkers en kinderen?
- Hoe werkbaar en effectief zijn oplossingen zoals het open-deuren-beleid? Is dit een effectieve manier om de voordelen van horizontale en verticale groepen te combineren? Aan welke randvoorwaarden moet worden voldaan?

Bovenstaande vragen vloeien voort uit de vergelijking tussen horizontale en verticale groepen, maar beperken zich niet tot die tegenstelling. De relaties tussen verschillende aspecten van de groepsindeling en de kwaliteit van de opvang is daarvoor te complex. Het belang van kwalitatief goede kinderopvang is voldoende reden om die relaties aan nader onderzoek te onderwerpen.

Literatuur

Bailey, Jr., D. B., Burchinal, M. R. & McWilliam, R. A. (1993). Age of peers and early childhood development. *Child development*, 64, 848-862.

Ceylan, A. (2006). *Kwaliteit van kinderdagverblijven: een onderzoek naar de relatie tussen leidster-kind interacties en de algemene proceskwaliteit enerzijds en de structurele kenmerken anderzijds*. Doctoraalscriptie Algemene en Gezinspedagogiek, Universiteit Leiden.

Constandse, A. (2005). *Proceskwaliteit op kinderdagverblijven. Welbevinden en betrokkenheid van kinderen in relatie tot interactievaardigheden van leidsters*. Doctoraalscriptie Algemene en Gezinspedagogiek, Universiteit Leiden.

Crombrugge, H. van. Children's view: the effect of family day care on children. In: J. Peeters e.a. (red.) (1990). *Family day care, family day care provider: teacher or substitute mother?* Conferenc, Malle, Vormingscentrum voor de begeleiding van het jonge kind, Kind en Gezin, Nationaal Organisatie Bureau, D&R.

Gevers Deynoot-Schaub, M. & Riksen- Walraven, M. (2002). Kwaliteit onder druk: de kwaliteit van opvang in Nederlandse kinderdagverblijven in 1995 en 2001. *Pedagogiek*, 22 (2), 109- 124.

Howes, C. & Hamilton, C. (1992). Children's relationships with child care teachers. Stability and concordance with parental attachments. *Child Development*, 63, 867-878.

IJzendoorn, R. van. Verticale of horizontale groepsindeling? In: M. Hopman (red.) (2000). *Opvoeden in kindercentra: visies, wetenschappelijke ontwikkelingen en praktijk*. Maarssen: Elsevier.

IJzendoorn, van R., Tavecchio, L. & Riksen- Walraven, M. (2004). *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*. Amsterdam: Boom.

IJzendoorn, M. H. van, Tavecchio, L. W. C., Verhoeven, M. J. E., Reiling, E. J. & Stams, G. J. J. M. (1996). De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang. *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*, 12 (5), 286-313.

Jepma, IJ. & Schonewille, B., Beekhoven, S. & Roode, N. de. (2009). *Kwalificatie en kwaliteit in de voorschoolse educatie*. Utrecht: Sardes

Kruif, R. E. L. de, Riksen-Walraven, J. M. A., Gevers Deynoot-Schaub, M. J. J. M., Helmerhorst, K. O. W., Tavecchio, L. W. C. & , R. G. Fukkink (2009). Pedagogische kwaliteit van de opvang voor 0- tot 4- jarigen in Nederlandse kinderdagverblijven in 2008. NCKO.

Kwok, S. (2005). *Verticaal of horizontaal? De relatie tussen de groepssamenstelling en de vaardigheden van de leidster in kinderdagverblijven*. Doctoraalscriptie Algemene en Gezinspedagogiek, Universiteit Leiden.

Lougee, M. D., Grueneich, R. & Hartup, W. W. (1977). Social interaction in same- and mixed-age dyads of preschool children. *Child Development*, 48 (4), 1353-1361.

Meij, H., K. Mutsaers & T. Pennings (2009). *Effectiviteit van voor- en vroegschoolse programma's in Nederland*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Meij, H. & Schreuder, L. (2007). *Welkom in de groep*. Utrecht: SWP

Raikes, H. (1993). Relationship duration in infant care. Time with a high-ability teacher and infant- teacher attachment. *Early Childhood Research Quarterly*, 8, 309-325.

Riksen-Walraven, M. Pedagogische kwaliteit in de kinderopvang: doelstellingen en kwaliteitscriteria. In M.H. van IJzendoorn, L.W.C. Tavecchio & M. Riksen-Walraven (red.) (2004). *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Schilt, T. van, Sontag, L. , Napel, H. ten, e.a. (2008). *VVE onder de loep : een studie naar de uitvoering en effectiviteit van voor- en vroegschoolse educatieve programma's*. Tilburg : IVA.

Schipper, E. J. de, Riksen- Walraven, J. M. A. & Geurts, S. A. E. (2007). Multiple determinants of caregiver behavior in child care centers. *Early Childhood Research Quarterly*, 22, 312- 326.

Singer, E. & Kleerekoper, L. (2008). *Pedagogiek kindercentra 0-4 jaar. Nederlands curriculum*. Maarssen: Elsevier.

Squires, J. (2002). The importance of early identification of social and emotional difficulties in preschool children. *Center for International Rehabilitation*.

Tavecchio, L. W. C. (2008). Succesfactoren op het gebied van voor- en vroegschoolse educatie. *Kind en Adolescent Review*, 15 (3), 362- 365.

Vermeer, H. J., IJzendoorn, M. H. van, Kruif, R. E. L de, Fukkink, R. G., Tavecchio, L. W. C., Riksen-Walraven, J. M. A. & van Zeijl, J. (2005). Kwaliteit van Nederlandse kinderdagverblijven: Trends in kwaliteit in de jaren 1995-2005. NCKO.

Weide, T. van der & Steur, A. (2008). *Op weg met VVE. Pilot voorschoolprogramma Kaleidoscoop op kinderdagverblijven: eindrapportage*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Zwiep, Channah (1994). Waarom crèches kiezen voor een horizontale groepsindeling. *Kinderopvang*, 27(11), 34-38.

Colofon

Titel	Horizontale en verticale groepen in de kinderopvang
Auteurs	Su'en Kwok, Hans Meij, Nederlands Jeugdinstituut Anne Luc Van der Vegt, Sardes
Project	Horizontale en verticale groepen in de kinderopvang (Sardesprojectnummer TR0804)
Opdrachtgever	Ministerie van OCW
Datum	januari 2010